

vistike. Sve su bibliografske jedinice dane s punim naslovom, mjestom i godinom izdanja u izvornom pismu.

Sam tekst obrađen je prema izloženim uzusima vrhunski korektno, zbog načina prezentiranja kritičkog aparata paralelno s izvornim tekstom *Grig.* i lako pregledno, a uz pomoć danih tabela iz ovog izdanja mogu se dobiti sve informacije značajne za proučavanje teksta u raznim smislovima, prvenstveno o razrješavanju brojnih pitanja o prvotnom ćirilometodskom prijevodu *Starog zavjeta*.

Značenje *Grigorovičeva parimejnika* za makedonsku ranu pismenost i ćirilometodsku tradiciju u Makedoniji bit će još transparentnije u najvaljenoj drugoj knjizi, koja bi trebala pružiti jezičnu analizu, koja je u ovakvim pitanjima od presudnog značaja. Ako autorice ispune svoje obećanje na nivou na kojem je urađena ova knjiga, možemo očekivati kapitalno djelo za makedonsku paleoslavistiku.

HERTA KUNA

HORACE G. LUNT, MOSHE TAUBE, *The Slavonic Book of Esther. Text, Lexicon, Linguistic Analysis, Problems of Translation*. Harvard Series in Ukrainian Studies. Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1998, I-X+311 str.

U seriji izdanja Harvard Ukrainian Research Institute (osnovanoga 1973. godine pri Harvard University radi istraživanja ukrajinske povijesti, jezika i književnosti) izašla je opsežna monografija o staroslavenskom prijevodu biblijske *Knjige o Esteri*. Autori, vrhunski slavisti, Horace G. Lunt, profesor na Harvard University i Moshe Taube, profesor na Hebrew University of Jerusalem, svoja su dugogodišnja zajednička istraživanja slavenske *Knjige o Esteri* zaključili upravo ovim izdanjem.

Knjiga je podijeljena u nekoliko tematskih poglavlja. U uvodnom je dijelu (str. 1-10) riječ o povijesti izvornoga *Esterina* teksta i njegovim prijevodima, zatim o mjestu *Knjige o Esteri* u biblijskome kanonu, te o prethodnim istraživanjima staroslavenske *Estere*.

Pripovijetku o Esteri, Židovki koja hrabrošću i domoljubljem spašava svoj narod ugrožen perzijskom vladavinom, napisao je nepoznati autor na hebrejskom jeziku vjerojatno u drugoj četvrtini 2. stoljeća prije Krista. Ova je povije-

sna knjiga relativno kasno ušla u kanon hebrejske Biblije i još je u 1. stoljeću poslije Krista bilo sumnji u njezin kanonicitet. Kasnije je pak bila vrlo cijenjena i *Esterine* su se lekcije čitale na židovski blagdan Purim. *Estera* nije citirana u kanonskim popisima ranih crkvenih otaca, već je nalazimo u kanonskim listama tek od 9. stoljeća nadalje. Grčki su dijelovi imali deuterokanonski značaj. Za tekstualnu predaju *Knjige o Esteri* važna su tri teksta: kraći hebrejski masoretski tekst, duži Septuagintin prijevod i kraći grčki tekst Lukijanove recenzije. Vulgatin se tekst sastoji od Jeronimova prijevoda s hebrejskoga originala (*ex hebraica veritate*), kojemu su dodani i Septuagintini proširici.

Tekstualna podudarnost slavenskoga prijevoda *Knjige o Esteri* s hebrejskim masoretskim tekstom, a neslaganje s grčkim verzijama, vrlo su rano privukli pažnju znanstvenika. Tako je A. Vostokov već 1842. kratko zabilježio na jednom *Esterinu* rukopisu da je preveden s hebrejskoga u Rusiji. A. Gorski i K. Nevostruev zaključili su 1855. godine da je prvi dio *Estere* u Genadijevoj *Bibliji* preveden s hebrejskoga, i to sredinom 15. stoljeća u blizini Poljske. Zaključak o direktnom prijevodu temeljili su na bliskoj tekstualnoj podudarnosti slavenskoga i hebrejskoga teksta, na hebrejskom obliku vlastitih imena u slavenskome prijevodu, kao i na vjernom prenošenju mnogih hebrejskih fraza. S ovim se rezultatima složio i I. Roždestvenski u detaljnoj analizi objavljenoj 1885. godine, tvrdeći čak da su prevoditelji *Estere* bili Židovi. Prvi je A. I. Sobolevski 1897. iznio sasvim drukčiju hipotezu o predlošku slavenske *Estere*. Prema lingvističkim arhaizmima u slavenskome tekstu, za koje je mislio da bi mogli biti grecizmi, pretpostavio je da je predložak slavenske *Estere* bio neki izgubljeni grčki prijevod sačinjen prema masoretskom tekstu. Tezi Sobolevskoga ubrzo se usprotivio I. E. Evseev.

Istraživanja su u tijeku prve polovice stoljeća zastala, a u literaturi je *Estera* spominjana kao primjer istočnoslavenske prevodilačke aktivnosti djelatne u Kijevskoj Rusiji. U vrijeme jačanja ruskoga nacionalizma proučavanja *Estere* obnovio je N. A. Meščerski u disertaciji (iz 1946. godine) o prijevodima u srednjovjekovnoj Rusiji. Njegov je zaključak da je *Knjiga o Esteri* prevedena direktno s hebrejskoga na slavenski i to ne kasnije od 1190. godine. O radu Meščerskoga H. G. Lunt i M. Taube kritično pišu: "In fact, this oft-cited article has become the basis of a Russian dogma that Esther (unquestionably) and some other works (probably) guarantee the existence of a school of translators in Rus' in the 12th (and possibly 11th) century."

No, upravo zahvaljujući potpuno izdanju *Esterina* teksta Meščerskoga iz 1978. godine omogućeno je i drugim, osobito inozemnim znanstvenicima,

temeljito tekstološko istraživanje. Tako su izraelski slavisti M. Altbauer i M. Taube već 1983. na IX. Međunarodnom slavističkom kongresu u Kijevu iznijeli rezultate svojih proučavanja, prema kojima bi slavenska *Estera* mogla imati grčki, a ne hebrejski predložak. S takvim je pretpostavkama (koje se zapravo nadovezuju na hipoteze Sobolevskoga) započet i rad na kritičkom izdanju koje je pred nama.

Izdanju *Estere* s kritičkim aparatom (str. 24-53) prethodi opis rukopisa i tekstološka analiza (str. 11-23). Cjelovita *Knjiga o Esteri* (163 biblijska retka ili gl. 1, 1-10, 3) sačuvana je u sveukupno trideset i jednom istočnoslavenskom rukopisu do 1600. godine. U slijedu biblijskih knjiga *Estera* dolazi kao deseta knjiga po redu, iza *Knjiga kraljeva*. Prema stupnju očuvanosti i arhaičnosti, svi se ovi rukopisi mogu podijeliti u konzervativne, inovativne i hibridne, a neki rukopisi pripadaju i istoj porodici tekstova. Tekstološkom analizom najbolje sačuvanih rukopisa može se rekonstruirati prvobitni slavenski tekst *Knjige o Esteri* tzv. *pervospisok*, kako to pokazuje *stemma codicum*. Prema toj rekonstrukciji, *pervospisok* je vjerojatno sredinom 14. stoljeća napisao "istočnoslavenski prepisivač" i prvi je prijepis, u odnosu na masoretski tekst, na više mjesta sadržavao ispuštanja ili dodatke. Kao osnovni tekst u izdanju predstavljen je rukopis *Q.I.2* Ruske nacionalne knjižnice u Petrogradu s početka 15. st., a varijante iz dvanaest drugih rukopisa navedene su u kritičkom aparatu. Radi moguće usporedbe i lakšega praćenja tekstualne problematike slijedi i masoretski *Esterin* tekst u ruskome prijevodu.

Sljedeća dva poglavlja "*Problems of Translation*" (str. 55-79) i "*Commentaries*" (str. 81-140) posvećena su pitanju predložka slavenske *Estere*. Prevodilački postupci i prijevodne osobine, kao što su hebreizmi, grecizmi, ponavljanja, etimološke figure, potvrđeni su osim u tekstu *Estere* i u nekim drugim staroslavenskim biblijskim knjigama (*Knjige kraljeva*, *Postanak*, *Ruta*, *Pjesma nad pjesmama*) prevedenima s grčkoga. Stoga, prijevodne karakteristike u slavenskome *Esterinu* tekstu podupiru mogućnost grčkoga predložka, a ne idu u prilog hebrejskoga, ili ga čak i isključuju. Hipotetični grčki predložak ne podudara se ni s jednim sačuvanim grčkim *Esterinim* prijevodom i vjerojatno je bio vrlo blizak hebrejskom originalu. U vrlo opsežnom komentaru gotovo svih biblijskih *Esterinih* redaka (samo četiri retka nisu komentirana) autori su obuhvatili najstarije slavenske rukopise *Estere* Q i T, a lakune u tekstu nadopunili su čitanjima iz nekih mlađih rukopisa. Slavenski je prijevod komentiran u odnosu na hebrejski original i grčki prijevod, ispravljena su pogrešna čitanja i objašnjeni tekstualni dodaci i ispuštanja i zaključeno je da

je *pervospisok* slavenske *Estere* bio preveden s danas izgubljena grčkoga teksta.

Poglavlje "Linguistic Analysis" (str. 141-184) pruža iscrpnu jezičnu prosudbu *Esterina* teksta. Tu se fonološke, morfološke i sintaktičke osobitosti *Estere* uspoređuju sa standardnim crkvenoslavenskim jezikom. Zaključuje se da je jezik kojim je pisana *Estera* u osnovi crkvenoslavenski jezik s primarnim obilježjima ruske ortografije, kakvim su pisani istočnoslavenski rukopisi iz razdoblja od 12. do 14. stoljeća. Kontradikcije koje se susreću u sintaksi, a i kasnije u frazeologiji i vokabularu vjerojatno su posljedica prepisivačeve nepažnje.

Posebno je i vrlo opširno poglavlje posvećeno leksiku (str. 185-244). Uzorak od 600 riječi, od ukupno 4100 *Esterina* teksta razvrstan je u dvadeset skupina: najprije su obrađeni termini iz područja stanovanja, ljudskih zanimanja, socijalnih i obiteljskih odnosa, slijede nazivi odjeće i obuće, posebno su razrađeni nazivi za "lice", "oči", "ruku" i "dušu", zatim glagoli "dati", "činiti", imenice i glagoli "govorenja", "zapovijedi", "sile", "mentalnih stanja", "emocionalnih reakcija" itd. Vokabular je uspoređen s klasičnim staroslavenskim leksikom i leksikom ruskoga kompilativnoga djela *Повѣсть врѣменныхъ лѣтъ* s početka 12. st., i to "because the Slavonic Esther is known only from East Slavic copies, and all the variants and alternations must be presumed to have been introduced by East Slavs". Detaljna i ciljana analiza *Esterina* vokabulara, koji je u prijašnjim istraživanjima opisan kao neobičan i neujednačen, rezultirala je posve određenim zaključkom: tekst *Estere* obiluje rutenizmima, koji potječu ili iz prvobitnoga prijevoda ili su pak posljedica naknadnoga redigiranja.

U završnom poglavlju "Summation and Outlook" (str. 245-248) autori ističu da je samo odgovor na pitanje s kojega je jezika prevedena slavenska *Estera* siguran, dok pitanja kada je, gdje i za čije potrebe izrađen prijevod i dalje ostaju otvorenima. Slavenska je *Estera* nesumnjivo prijevod s grčkoga jezika, i to prijevod izgubljene grčke verzije masoretskoga teksta od 167 redaka. Na to upućuje transkripcija osobnih imena i veći broj helenizama, a detaljnom usporedbom slavenskoga i hebrejskoga teksta isključena je njihova tekstualna povezanost. Jezična i tekstološka analiza *Esterina* teksta sugeriraju da je to rutenski tekst, koji je prema najstarijoj i najbolje sačuvanoj verziji postojao već oko 1390. godine. Ali, o vremenu kada je i u kojoj sredini nastao njegov arhetip, kao i zašto je baš masoretska verzija *Estere* (koja nije na grčkome

sačuvana) prevedena kod Slavena, moguće je u ovom trenutku samo nagađati. Sigurnije će odgovore možda pružiti buduća istraživanja.

Slijede tri apendiksa, o izdanju *Estere* Meščerskoga iz 1978, o *Esteri* u Genadijevoj *Bibliji* iz 1499. i naposljetku o *Esteri* u *Kronografu* Tihonravova iz 16. st. i u Hlebnikovoj *Kronici* iz 1575. Na samom kraju pridodana je opsežna literatura (str. 265-279), a izdanje je upotpunjeno i rječnikom iz *Esterina* teksta, kao i indeksom riječi iz drugih slavenskih izvora.

Prikazujući ovo uzorno kritičko izdanje, koje je napokon uspjelo riješiti pitanje predložka slavenske *Estere*, ne mogu ne primijetiti da autori nisu ni spomenuli hrvatskoglagojske *Esterine* tekstove. A čitanja iz *Knjige o Esteri* postoje u mnogim hrvatskoglagojskim brevijarima iz razdoblja od 13. do 16. stoljeća. Navedimo najvažniju literaturu: I. Berčić, *Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom*, I, Prag 1871, str. 138-151; J. Vajs, *Nejstariši breviář chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář Vrbnický)*, Prag 1910; B. Grabar, Ćirilo-metodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagojskim prijevodima, *Slovo* 36, str. 89; A. Nazor, The Old Testament in Croato-Glagolitic Manuscript Tradition, *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies*, Division D, Volume 1 (Hebrew and Jewish Languages, Other Languages), Jerusalem 1986, str. 70, 74; V. Badurina-Stipčević, Mlađi hrvatskoglagojski biblijski prijevodi, *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*, Zagreb 1997, knj. I, str. 521-526. Već iz prve rečenice u predgovoru: "The Old Testament Book of Esther in Slavonic translation is known from East Slavic manuscripts of the late fourteenth to late sixteenth centuries", kao i kasnije na str. 247: "Both Esther and Ecclesiastes are known *only* from East Slavic manuscripts ...", jasno je da su u fokusu istraživanja autora samo istočno-slavenski *Esterini* rukopisi.

Naime, samo je u istočno-slavenskim prijevodima sačuvana verzija koja slijedi masoretski tekst, te je za *Esterinu* tekstualnu tradiciju vrlo važno jesu li ti istočno-slavenski prijevodi sačinjeni prema hebrejskom ili grčkom predlošku. Hrvatskoglagojski tekstovi ne bi se ni mogli tekstološki usporediti s ovim ćirilskima, jer pripadaju latinskoj, Vulgatinoj tradiciji. Ali ipak se u tako opsežnoj monografiji o slavenskoj *Knjizi o Esteri* moglo barem spomenuti da postoji i druga slavenska tradicija *Esterinih* prijevoda, ona u hrvatskoglagojskim brevijarima.

VESNA BADURINA-STIPČEVIĆ